

İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur*

Oxuculara təqdim olunan “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur” kitabı (İbrahim Quliyev fars dilindən tərcümə etmişdir) Güney Azərbaycanın tanınmış tarixçisi, mərhum doktor Səməd Sərdariniyanın çoxsaylı əsərlərindən biridir. Müasir Güney Azərbaycan tarixşünaslığında az müəllif tapılır ki, onun kimi yorulmaq bilmədən faktları, mənbələri və arxiv sənədlərini tədqiq edərək, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq sahəsində zəngin irs qoyub getmiş olsun. “Azərbaycan mədəni dünyada”, “Təbriz əvvəlinci şəhəridir”, “Təbriz Mərkəzi qeybi”, “Əli Müsyo”, “Təbriz Universiteti”, “Azərbaycan mətbuat tarixi”, “Təbriz teatri”, “Bağır xan Salari-Milli”, “Molla Nəsrəddin Təbrizdə”, “Arazın hər iki sahilində soyqırım”, “Azərbaycan məşhurları” (3 cildə) əsərləri müəllifin elmi axtarışlarının və yaradıcılığının bir hissəsidir. Onun şəxsi arxivində daha yeddi kitab, onlarca sanballı elmi məqalə oxuculara təqdim olunacağı günə gözləyir.

XIX əsrin sonunda Daşnaksütyun partiyasının

varanması və erməni qatillərinin bu partiya sıralarında cəmləşməsi dənizdən-dənizə böyük Ermənistan haqda xülyanı formalaşdırdı və onu müsəlmanlara qarşı mübarizədə ideoloji hədəfə çevirdi. Daşnaksütyun partiyasının varanması ilə Qərbi Azərbaycan torpaqları, o cümlədən İrəvan və onun ətrafındakı bölgələr erməni əsarətinə düşdü.

Doktor Səməd Sərdariniyanın kitabını vərəqlədikcə son yüz ildən artıq bir müddətdə erməni

çəllədlərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri çoxsaylı qətlərin, talan və zorakılıqların geniş panoraması göz önündə canlanır. Müəllifin kitabında çoxsaylı tarixi faktlar bu gün İrəvan özü-nə paytaxt etmiş ermənilərin tarixi keçmişinə bilərəkdən təhrif edib saxtalaşdırmalarına tutarlı elmi cavabdır.

Doktor S. Sərdariniyanın kitabı 1999-cu ildə (1379) İrəvan fars dilində nəşr edilmişdir. İrəvan qondarma erməni soyqırımına aid onlarca yazı dərc olunduğu halda, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlərlə əlaqədar çıxan əsərləri barmaqla saymaq olar. Bu baxımdan, ictimaiyyətimizin diqqətinə təqdim edilən bu kitab xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, bizim oxucumuz əsərin hansı şəraitdə qələmə alındığını və hansı auditoriyaya ünvanlandığını nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, qeyd etməliyə ki, əsərdə işlənən bəzi ifadələr və terminlərdə kiçik dəqiqləşdirmələr aparılmışdır.

Əkrəm Rəhimli (Bije)

(əvvəli 8, 9, 10 və 11 iyul tarixli saylarımızda)

İrəvanın fəthindən bir qədər sonra hicri-qəməri tarixi ilə 1148-ci ildə Nadir Muğan çölündə tacqoyma mərasimi keçirdi. Həmin mərasimə İrəvan xanı da iştirak edirdi. Abraham Qatıqusun xəlifələrində deyilir: “İrəvan xanına fərman gəldi ki, təzə ayın əvvəlində (şaban) hazırlaş, rəcəb ayının 28-də (24 sentyabr) yola düşsün və şabanın 29-da Muğan düzünə yetişsin”.

Hicri-qəməri tarixi ilə 1149-cu ildə Azərbaycanda, o cümlədən İrəvanda taun xəstəliyi tüğyan edirdi. Mərvinin yazdığına görə, onlar iki mənzil qət edib, Şəmsəddinli məhəlləsində, Xalxanə qəsəbəsində dincəldilər. Bu vaxt Gürcüstandan da bir neçə nəfər gəlib çıxdı və onlar bildirdilər ki, Tiflisə və Gürcüstanın digər mahallarına vəba və taun yayılıb. Uca xalığın bəndələri orada bir neçə gün məhribanlıqla baş girelədilər ki, birdən o dərmansız dərd və Allahın qəzəbi o yerlərə gəlib çıxar. Əksəri Şamaxı və İrəvan şəhərlərinin, Yengicə qalasının, Qarabağın, Qaradağın qazilərindən ibarət olan Allahın bəndələri sonuncu səadət pilləkəninə ayaq qoymağa hazırlaşarkən onlara öz vilayətlərinə qayıtmaq barədə icazə verildi. Qazilər sıraları genişləndirilib, genişləndirilib İrəvanın Göyçə yaylağına qalxdılar və bir neçə gün həmin yaylaqda qaldılar ki, bu müddət ərzində taun xəstəliyi İrəvan şəhərindən keçib getsin. Həmin diyarı bəylərbəyi olan Məhəmmədrza xan Pesakuhi Astanaya gəlib dərğahı öpmək fikrində idi. Ancaq hesabül-əmr həmin yerlərdə vəba və taun yayıldığı üçün bəylərbəyinin gəlişinə ehtiyac olmadığını bildirdi. Məhəmməd Rza xan ordunun yanından meyvə və məhrum qayıdaraq Çuxursədə yola düşdü.

“Nadir şah 1156-cı ildə Dağıstandan qayıdıqdan sonra Qurban bəy Özbəyi və Məhəmmədza xan Əfşarı İrəvan mülkünə sərdar təyin etdi. O, həmin şəxslərə sərhədlərin və adı çəkilən qalanın əsaslı şəkildə təmir edilməsini, ordunun hazırlığını yüksəltməyi tapşırı. Şahın fərmanında deyirdi ki, düşmən həmin ərazidən keçdiyi təqdirdə sərdarlar onun qarşısını almağa çalışmalı və cahanaraya ürəkli xidmət etməlidirlər. Əgər bu işin öhdəsindən gələ bilməsələr, İrəvan qalasında gizlənilib, müqəddəratlarının həll olunacağı anı gözləməlidirlər. Arzu edənlər çoxdur, bu diyarı hakimiyyətinə namizəd olacaq kifayət qədər mötəbər sərkərdə vardır”.

Padşah İrəvanın əhəmiyyətli mövqeyini nəzərə alıb, oranı Aşur xan Sərdara da tapşırı. Hicri-qəməri tarixi ilə 1156-cı ildə Sam Mirzənin iğtixası törətdiyini görüb Aşur xana onun fitnəsinin qarşısını almağı əmr etdi.

Mərv yazır: “...Hökmdar İrəvanda yaşayan Aşur xan Əfşarı Azərbaycanın sərdarı təyin etdi. Ona tapşırı ki, düşmən hansı səmtəndə gəlsə, qarşısını alıb saxlamağa çalışsın...”.

“Xoya düşməni cəzalandırmaq üçün gedən Nadir şahın yaxınlarının sırasında İrəvan sərdarı Aşur xan da var idi”.

İrəvanın Göyçə yaylağı Nadir şahın sevdiyi yer idi. O, burada təkə dincəlmiş, həm də oğlunu və qardaşı oğlunun toyunu Göyçə yaylağında etmişdi. Bu barədə “Aləmərəyə-Nadiri”də oxuyuruq: “Qələbə təleli hökmdar Gürcüstanı gedəndə İrəvanın Göyçə yaylağında şah çadırı qurdu... Onun qəlbində gizli bir arzu — görkəmli şahzadə İmamqulu Mirzəni və qardaşının adını verdiyi İbrahim xanı evləndirmək fikri baş qaldırdı. Buna görə də Humayunun hökümü ilə toy hazırlığına başlandı. Bir neçə gün Göyçə yaylağında şadanalıq məclisi və toy-büsat düzənləndi. Bu iş başa çatandan sonra Xorasanı idarə etmək hüququnu şahzadə İmamqulu Mirzəyə, İraqdakı vacib intizam məsələlərinə isə İbrahim xana tapşırırdı”.

Nadir şah hicri-qəməri tarixi ilə 1169-cu ildə (miladi tarixi ilə 1747-ci ildə) Qucaq qalmasına sığınmış kürdlərin qiyamını yatırmaq üçün həmin istiqamətə doğru hərəkət etdi və Qucağı ələ keçirərək orada dayandı.

Həmin il cəmədiül-axır ayının 11-də (bazar günü) qərara aldı ki, ona qarşı sui-qəsdə sübhəli bilinən yaxın adamları ələ keçirsin və sabahı gün onları edam etdirsin. Amma əks tərəf daha uzaqqörən olub, gecə ikən Nadirin özünü qətlə yetirdi. Qatillər arasında Məhəmməd bəy Qacar İrəvani də var idi. Mirzə Mehdi xan Astarabadi bununla bağlı yazır:

Gecə başında qatlı və qarət fikri var idi, Amma səhər nə bədənən başı, nə də başın tacı var idi.

Nilufər çarxın bir dəfə fırlanacağı ilə Nə Nadir hakimiyyətdə qaldı, nə də onun izi.

Nadirin qətlindən bir neçə saat sonra onun ordusundan və sarayından heç bir əsər-ələmət qalmadı və nəticədə, Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində xanlıqlar adı ilə müstəqil və yarımmüstəqil hakimiyyətlər yarandı. Onlardan biri də İrəvan xanlığı oldu. Bu xanlığı “Ağrı dərəsində və Göyçə gölü ətrafında yerləşirdi. O, Araz çayından tutmuş cənubi-qərbə qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi. İrəvan xanlığının mövcud olduğu illərdə həmin yerlər fəvqərlər Osmanlı, İran, Kartli-Kaxeti arasında münacişə meydanı olmuşdu. İrəvan şəhəri də tez-tez hücumlara sinə gərməmişdi”.

“Bu xanlığın hakimiyyəti altında olan ərazi 12 mahala bölünürdü. Xanın sarayı bir vəzir və bir neçə mirzədən ibarət idi. Qoşuna rəhbərliyi xan öz üzərinə götürmüşdü. Bu xanlığın əhalisi əkinçilik, bağçılıq, bostanlıq və heyvandarlıqla məşğul olurdular”.

“Nadir şah öldürüldəndən sonra Qacar tayfasının başçılarında olan Hüseynəli xan Qacar İrəvani, yeni Qacar Əfşar Çuxursəd vilayətinin hakimi oldu. Şahidlərinin yazdığına görə o, əvvəldən həmin yerlərin böyükələrindən biri olmuşdu. Nadirin hakimiyyəti devrildəndən sonra digər yerlərin böyükələri kimi müstəqil hakimiyyət təsis etməyə başladı”.

“XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanlığı iqtisadi baxımdan xeyli inkişaf etsə də, siyasi baxımdan hələ o qədər möhkəm deyildi”.

Hicri-qəməri tarixi ilə 1162-ci ildə (miladi tarixi ilə 1749-cu ildə) Gürcüstan çarı İrakli Hacı Çələbini aradan götürmək üçün müşavirə keçirmək adı ilə gəncəli Şahverdi xan, qarabağlı Pənahqulu xan, qaradağlı Kazım xan, irəvanlı Hüseynəli xan, naxçıvanlı Heydərqulu xanla Gəncənin qərbində görüşüb, onların hamısını bir yerdə esir götürdü. Bu xəbəri eşidən Hacı Çələbi şücaəti ilə ad çıxarmış Aqarza bəylə ittifaqa girib, Gəncənin yarım fərsəngliyində Qızılqaya adlanan yerdə onu məğlub edib, adları çəkilən xanları azad etdi.

“XVIII əsrin ortalarında Urmiya xanlığının rolu artmağa başladı. Onun qurucusu Fətəli xan Əfşar öz rəhbərliyi altında Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyət yaratmağa çalışırdı. O, bu planı gerçəkləşdirmək məqsədilə hərbi qüvvələri gücləndirmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. Fətəli xan Nadir şahın sabiq sərkərdələrindən birini 15 minlik əsgərlə öz tərəfinə cəkməyə müvəffəq oldu. Azad xan da Xoy hakimi Şahbaz xanın himayəsində idi. Fətəli xan Təbriz, Marağa, Qarabağ xanlarını və kiçik hakimlərdən bir qrupunu özünə tabe edə bildi. O, bəzi xanlarla ittifaq bağlayandan sonra bütün Qafqazda öz hakimiyyətini genişləndirib, İrəvana, Qarabağa, Kaxetiyyə (Şərqi Gürcüstana) nümayəndə göndərərək onlardan tabe olmaq əlaməti kimi öz girovlarını göndərməyi tələb etdi. Nümayəndələr adı çəkilən hakimlərdən mənfə cəvab gətirdilər. Bu əhvalatdan sonra döyüş əməliyyatları başlandı. Miladi tarixi ilə 1751-ci ilin baharında Fətəli xanın ordusunun böyük bir hissəsi İrəvan qalmasına yaxınlaşıb, onu mühasirəyə aldı. Lakin Kaxeti hakimi II İrakli İrəvanda mühasirəyə düşənlərə kömək məqsədi ilə xeyli hərbi qüvvə göndərdiyi üçün, Urmiya qoşunları İrəvanı buraxıb Kaxetiyyə üz tutdu. Oreflər arasında döyüşdə Urmiya ordusu qalib gəldi və Kaxeti hakimi gırov və qənimət aldı”.

“Kərim xan Zənd Azad xan və Fətəli xanla mübarizə üçün Azərbaycana gələndə İrəvan hakiminə təzyiq göstərmiş, onun döyüşçülərini öz qüvvələrinin tərkibinə birləşdirdi. O, Ur-

miya şəhərini işğal edib, Əfşar hökumətini devirdi. Kərim xan Azərbaycan əmirələrini tabe etdikdən sonra diqqəti Zəki xan Zəndə yönəltdi. Buna görə də öz qoşunu ilə İraqı-Əcəm tərəfə yollandı. Bu yürüşdə o, Azərbaycanın, Şirvanın yerli hakimlərini, onlara bağlı adamların çoxunu özü ilə apardı. Tarixçilərin yazdığına görə, Hüseynəli xanın əmisi oğlanları da Kərim xanın məcburi döyüş dəstəsində idilər. Müəllim Rozuy “Məcmül - təvarixə - Gülistana” əsərinə yazdığı şərhində Hüseynəli xanı Kərim xan Zəndin məcburi yoldaşları sırasında qeyd etmişdir.

“Kərim xanın ölümü ilə əyalətlərin mərkəzi Zənd hökuməti ilə əlaqələri qırıldı və Azərbaycanda hər şəhərin hakimi istiqlal təbili çaldı, aralarında çəkişmələr başlandı. Bu arada Əhməd xanın bariz şəxsiyyəti (*Xoy hakimi*) daha qəbəriç güründü.

Birinci təhlükə hicri-qəməri tarixi ilə 1193-cü ildə Gürcüstan valisi İrakli tərəfindən yarandı. O, İrəvanı işğal etmək fikrinə düşmüşdü. İrəvan bəylərbəyi Hüseynəli xan Ziyad oğlu Əhməd xandan kömək istədi. Gürcülərdən gələn təhlükənin qarşısını almaq üçün Əhməd xan Xoydan aralıda və Təbriz hakimi Nəcəfqulu xan isə Arpaçayın sahilində qəragah yaratdı. İrakli bu hazırlıq barədə xəbərləri eşidib, İrəvandan əlini çəkdi və Tiflisə qayıtdı”.

Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə onun göstərişi ilə İrəvanda Göy məscid tikildi. Əsgər Zeynalov bu barədə yazır: “Həm Bakı, həm Gəncə, həm də İrəvan Azərbaycanın qədim şəhərlərindədir. Miladi tarixi ilə 1760-cı illərdə... Hüseynəli İrəvan xanı idi... Bir gün səhər təzəcə yuxudan duran xalq maraqlı bir mənərə ilə üzleşdi. Şəhərin ortasından daş karxanasına gedən yolun bir tərəfinə yonca, digər tərəfinə arpa tökülmüşdü. Yükləri daş olan ulaqlar daş karxanasından qayıdanda yonca yeyirdilər. Ulaqlar əziyyət çəkməsin deyər şallaqlar parçadan tikilmişdi. Bu, Hüseynəli xanın tədbiri idi. Xalq onu məhriban və səxavətli bir insan kimi tanıyırdı. Bu həmin Hüseynəli xan idi ki, bayram günlərində İrəvandakı tənən başına qalxar, əlini alının üstünə qoyub şəhərə baxardı. Hansı evdən tüstü qalxmazdisa nökerini çağırıb deyər ki, bu dünyü və kişmişi apar həmin evə ver. Qoy o evin də dudkəşindən tüstü qalxsın. Onun kəlamələrindən biri zərbül-məsələ çevrilib: “Yalnız qışda içdiyim su üreyimə yatır, çünki hamı bu soyuq sudan içə bilər”.

Hüseynəli xan hakimiyyətə gələndə təxminən 160 il idi ki, İrəvan xanlığı mövcud idi. Türk tarixçisi İ. Peçevinin yazdığına görə, İrəvan xanlığının bünövrəsi miladi tarixi ilə 1604-cü ildə qoyulub.

Hüseynəli xan qayıdıb keçmişə nəzər salmaqda idi... O illər ki, onun ata-babalari İrəvanda hökmranlıq etmişdilər. Onun ataları özələrindən ələ bir əsər yadigar qoymuşdular ki, tarixdə əbədi qalacaqdı. Hüseynəli xan yaxşı başa düşürdü ki, tale ona yaxşı bir fürsət yaradıb və o, bu fürsətdən istifadə etməlidir. Buna görə də Hüseynəli xan əcdadlarının adını yaşatmaq məqsədi ilə kisenin ağzını açıb, İrəvanda bir məscid tikmək qərarına gəldi. O, ustaları sənət beşiyi olan Təbrizdən dəvət etdi. Çünki Qahirədə, Şamda, Heratda, İstanbulda, Dehlidə, Bağdadda və ümumiyyətlə, Şərqdə ələ bir qiymətli memarlıq nümunəsi ola bilməzdi ki, orada Təbriz memarlıq məktəbinin nümayəndələrinin əllərinin izi olmasın. Düşmənlər ələ ki, Təbrizi dağıtdılar, ilk növbədə, onun sənətkarlarını öz ölkələrinə aparardılar.

Sənətkarlar işə başladılar. Torpağı qazıb tikintinin bünövrəsini qoydular. İş sürətlə gedirdi. Lakin bir gün səhər tezəndə şəhərə xəbər yayıldı ki, ustalar gecə ikən qaçdılar. Əlacsız qalan Hüseynəli xan bilmədi nə etsin. Başqa ustalar çağırıldı. Onlar gəlib əvvəlki tikintini görəndə sonra çiyinlərin çəkib getdilər. Yəne bir dəstə gəldi, onlar da binanın strukturundan baş açə bilmədilər. Hüseynəli xanın əli hər yerdən üzülüdü. Birdən qeyri-adi bir hadisə baş verdi. Təbrizli ustalar qayıdıb gəlmişdilər.

Hüseynəli xan qəzəbli halda on-

lardan indiyədək harada olduqlarını soruşdu. Ustalar dedilər: “Bir il vaxt lazım idi ki, bünövrə yaxşı bitişsin. Bilirdik ki, sən bu qədər gözələməyə razı olmayacaqsan, ona görə də gizlicə qaçdıq. İndi həmin müddət başa çatıb və biz qayıtmışıq”.

Hüseynəli xan başqa bir söz demədi.

Binanın tikintisi davam etdi... Təbrizdə 1465-ci ildə tikilmiş Göy məsciddən təxminən üç əsr keçəndən sonra İrəvanda da Göy məscid ucaldı. Məscidin dörd minarası vardı. Üstündən illər keçəndən sonra da o öz gözəlliyi ilə insanları heyrətləndirməkdə idi.

Tarixçi Məhəmmədov yazır: “Hüseynəli xanın oğlu Göy məscidin aynalı salonunu tikirdi və məşhur rəssam Mirzə Qədir İrəvani məscidin divarında bəzi heyvanların şəklini çəkdi. Onun həyətdə hovuz var idi və hovuzun içərisindəki fəvvarələr 1-1,5 metr hündürlüyünə su vururdu. Nəzəri olanlar bəzən qənd gətirib hovuzla tökürdülər. Çünki camaat ondan şərbət kimi istifadə edirdi. Əsrin ziyalları da Göy məsciddə toplaşardı. XX əsrin 30-cu illərinə qədər İrəvanda Mirzə Hüseyn ağa adlı bir alim yaşayıb. O, həmşə Göy məsciddə oturardı. XX əsrin əvvəllərində onu Kazan və Peterburq universitetlərinə dəvət etmişdilər. Ən qüdrətli dilçilər Mirzə Hüseyn ağanın yanına gəlib, ərəb dilinin qrammatikasını ondan öyrənərdilər. Türkiyəvə alimlər onun yanına gələrdilər. O, xoş təbli bir şair idi. Mirzə Hüseyn ağa 1937-ci ilin repressiyaları zamanı qətlə yetirildi.

Hazırda İrəvanın Göy məscidinin təkcə bir günbəzi və 8-10 hücrəsi var. İrəvanda və bütövlükdə Ermənistanda azərbaycanlıların əli ilə yaradılmış tarixi əsərləri Azərbaycanın memarlıq nümunələrindən ayrılıqda saymaq mümkün deyil. Buna görə də onlar haqqında yazmaq hamımızın vəzifəsidir. Lakin böyük təəssüf hissi ilə bildirirəm ki, bu sahədə heç bir iş görülməyib. İrəvanın Göy məscidi Şərqi digər məscidlərindən heç də geri qalmır”.

Xatırlatmaq lazımdır ki, “İrəvandakı Göy məscidin əsas dairəvi günbəzindəki yazıları hicri-qəməri tarixi ilə 1180-cü ildə Mir Murtəza Təbrizi və Qaffar Ovcanı adlı iki sənətkar yazmışdır”.

Azərbaycan Ensiklopediyasında Hüseynəli xanın miladi tarixi ilə 1783-cü ildə vəfat etdiyi göstərilir: “Kartli-Kaxeti hakimiyyəti Rusiyanın himayəsi altına keçdiyinə görə 1783-cü ildən İrəvan xanlığının da Rusiyaya meyilli gücləndi. Osmanlı imperiyası Qafqazda Rusiyanın siyasətinin güclənməsindən narahat idi. Buna görə İrəvanın yeni hakimi Qulaməli xanı Gürcüstan əleyhinə qaldırmağa çalışdı. Ancaq tezliklə Qulaməli xan II İraklinin tərəfdarlarının əli ilə qətlə yetirildi və onun yerinə Əli Məhəmməd xan gəldi”.

“Məhəmməd xan Qacar İrəvani İrəvanın sonrakı hakimi oldu. Qacar tarixinin müəllifi hicri-qəməri tarixi ilə 1201-ci il hadisəsindən danışarkən onu Urmiya bəylərbəyi Məhəmmədqulu xanın sadiq müttəfiqi kimi təqdim etmişdir. Həmin ildə Xoy hakimi Hüseynqulu xan Donbolinin xərac verməkdən boyun qaçırması Məhəmmədqulu xanı qəzəbləndirdi. O, Azərbaycan əmirələrini, o cümlədən Məhəmməd xan İrəvanini çağırıb, Xoy və Səlməs üzərinə hücum əpardı”.

İrəvan Ağa Məhəmməd xan Qacar dövründə

Ağa Məhəmməd xan Qacar Lütfe- li xan Zəndi hakimiyyətdən saldıqdan sonra diqqətini Azərbaycan vilayətlərinə yönəltdi. “Burada bir neçə il idi ki, xanlar mərkəzi hakimiyyətə tabe deyildilər. Ağa Məhəmməd xan atasının bu torpaqlara uğursuz hücumlarını qələbə ilə başa çatdırmaq və bu bərlə-bəhərli bölgənin iqtisadi və ticari üstünlüyündən istifadə etmək istəyirdi. Onun hər b məşinının xərcələri dəhşətli dərəcədə çox idi. Arıq onu daxili qarət və soyğunçuluq hesabına ödəmək mümkün deyildi. Buna görə də o, Azərbaycan qızıla bərabər torpaqlarını ələ keçirməyə çalışdı”.

(davamı növbəti saylarımızda)